

LIETUVOS MOKSLŲ AKADEMIJA
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS ARCHEOLOGIJA

STRAIPSNIŲ RINKINYS

VILNIUS „MOKSLAS“ 1992

Atsakingoji redaktorė
istorijos mokslų daktarė LMA narė korespondentė
R. VOLKAITĖ-KULIKAUŠKIENĖ

Piešiniai ILONOS KERSULYTĖS ir straipsnių autoriams.
Brėžiniai autoriams.
Nuotraukos autoriams ir KAZIMIERO VAINORO

IV—XI a. ĮVIJINIAI APGALVIAI

ILONA VAŠKEVIČIŪTĖ

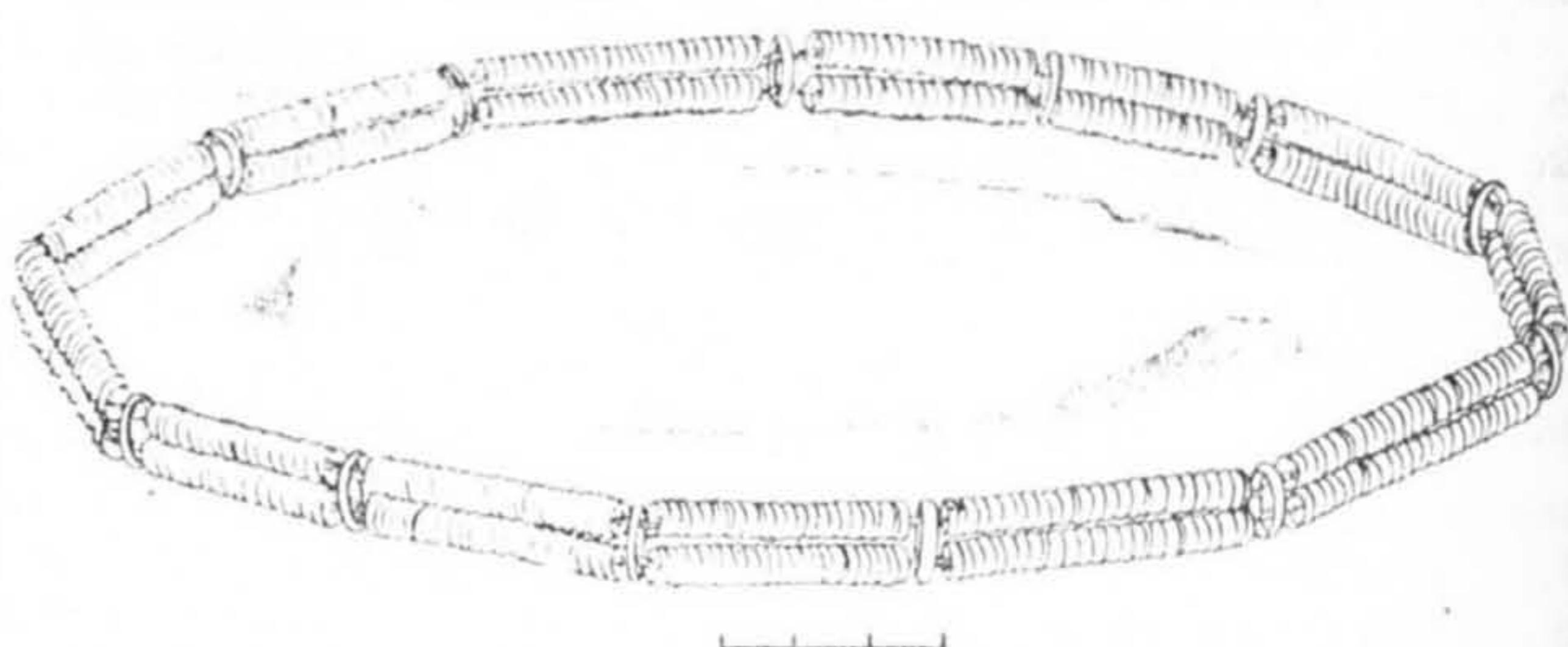
Šalia gausių ir įvairių papuošalų, kuriais moterys dabino drabužius (segiai, smeigtukai, antkakliai ir kt.), nešiojo ir galvą puošusius arba jos dangą įvairinusius papuošalus. Vieni iš jų yra anksti paplitę ir ilgai nešioti apgalviai. Apgalvis — metalinis vainikas, gaubiantis kakta ir primenantis karūnėlę. Vélesniais laikais panašiai jį ir vadino [1, p. VII, pav. 16, 17]; tik jau darė apgalvius ne iš metalo, o iš audinio, ir jie tapo neatsiejama tautinio kostumo dalimi. Manoma, jog apgalviais dabinosi tik merginos, o ištekėjusios moterys galvos dangos nepuošė. Yra ir kita nuomonė: apgalviais puošesi tik netekėjusios merginos [2, p. 76], o mirusioms moterims prieš laidotuvės pagal vyarusį paprotį taip pat uždėdavo apgalvių [3, p. 178]. Aišku viena, jog tik galvos danga skyré moters ir merginos drabužių [1, p. VII]. Lietuvos archeologinė medžiaga rodo, jog apgalvių dažniausiai randama jaunų moterų kapuose, tačiau žinoma ir išimčių: antai Pagrybio kapyno kape Nr. 35 su apgalviu palaidota 45—50 m. moteris * [4].

Sie papuošalai seniai susilaukė tyrinėtojų dėmesio. Todėl ir archeologinėje literatūroje jiems skirta nemaža vietas. Apie apgalvius yra rašę beveik visi laidojimo paminklus kasinėję geležies amžiaus tyrinėtojai. Tačiau didesnė šių darbų dalis skirta naujai rastiems apgalviams skelbti, nors autorai stengiasi pateikti ne tik informatyvių žinių, bet ir kuo išsamesnių duomenų apie apgalvių konstrukciją, nešioseną, chronologiją [5, p. 35—36; 6, p. 246, 253—254; 7, p. 193, 316, 454—455; 8, p. 60—61; 9, p. 70, pav. 71; 10, p. 135—141; 11, p. 156—164; 12, p. 98—105; 13, p. 6—24; 14, p. 25—40; 15, p. 41—62; 16, p. 63—79; 17, p. 20—30; 18, p. 114—116]. Tačiau darbų, skirtų konkretiai šiai papuošalų grupei, ne tiek jau daug. Apie lietuvių moterų galvos dangą ir jos papuošalus rašė R. Volkaitė-Kulikauskienė [19, p. 45—49; 20, p. 121—128; 21, p. 118—125; 22, p. 146—171]. Autorė ne tik išsamiai atkuria įvairaus tipo apgalvių konstrukcijas, nurodo jų nešiojimo būdą, paskirtį, chronologiją, raidą, bet ir pagal galvos dangos tipus skiria baltų teritorijoje buvusias etnines sritis. Svarbų darbą, papildžiusi duomenis apie įvijinius apgalvius, jų radimo vietas ir chronologiją, parašė M. Michelbertas [23, p. 121—131]. Latvių archeologė A. Zarinia išsamiai veikale apie baltų moterų drabužius plačiai nagrinėja ir galvos dan-

gą [3, p. 172—189; 24, p. 121—131]. Apie žiemgalių nešiotus apgalvius yra rašiusi ir šio straipsnio autorė [25, p. 56—61]. Tačiau paskutinių metų tyrinėjimai duoda naujų pavyzdžių, gerokai papildančių jau žinomą medžiagą. Kartu atsirado galimybė išplėsti darbus naujais radiniais ir visapusiškiau charakterizuoti baltams būdingą galvos papuošalų grupę.

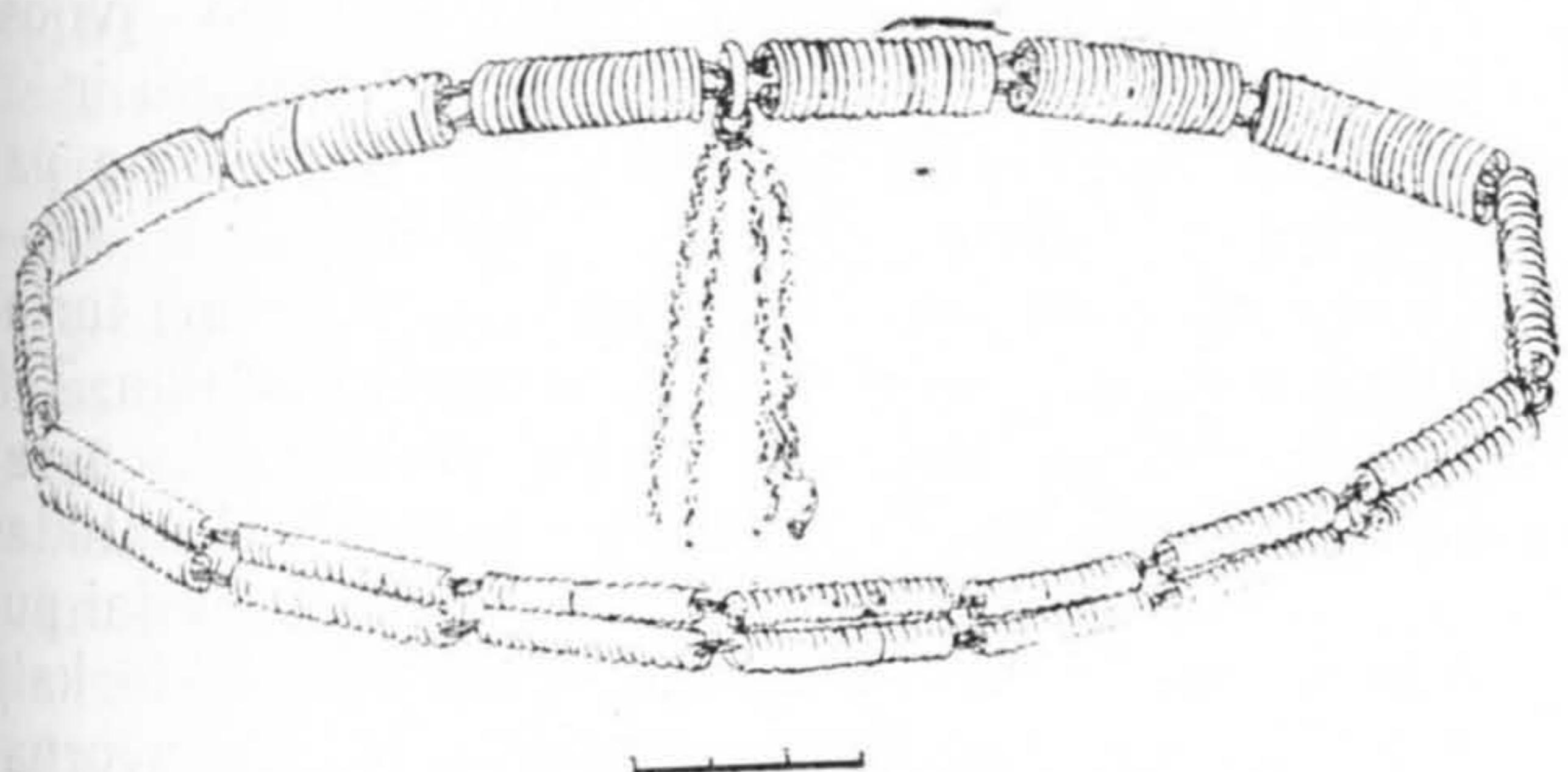
Pačių ankstyviausių apgalvių ar jų prototipų randama jau III a. kapuose. Jie odiniai, primenantys galvos raiščius, tik puošti žalvarinėmis skardelėmis ar spurgeliais. Tokių apgalvių rasta Kurmaičių kapyno kape Nr. 5, 8 [26, p. 318, 324—325; 27, pav. 81, 83]. Nuo I m. e. tūkst. vidurio vis dažniau imta nešioti metalinius apgalvius. Juos gaminio iš kelių lygiagrečių žalvarinių įvijelių eilių. Tos pačios eilutės įvijėlės vieną nuo kitos skiria grandelės, cilindrėliai ar plokšteliės, o jungia supinta virvutė, storesnis vilnonis ar plaušinis siūlas. Tokia paslanki konstrukcija leidžia lengvai keisti apgalvių formą bei išvaizdą. Todėl jie gali būti siauresni ar platesni, t. y. padaryti ir iš 2, ir iš 6 lygiagrečių įvijų eilių. Lengvai keičiamas ir įvijelių ilgis bei plokštelių plotis: jeigu įvijėlės trumpesnės, tai plokštėles vartojo platesnes, ir atvirkščiai.

Ankstyviausių metalinių apgalvių rasta Plinkaiglio kapyno kapuose Nr. 311, 315. Apgalvis iš kapo Nr. 311 padarytas iš 2 lygiagrečių 3 cm ilgio žalvarinių įvijelių eilių, tarpuose — su grandelėmis. Jų skersmuo atitinka 2 įvijų aukštį. Grandelė prilaikė abi įvijų eiles, neleido joms išsiskirti ir kartu puošė apgalvių ties įvijelių lūžimo linija (pav. 1). Apgalvis rastas 20—25 m. moters kape, datuojamame IV a. antrajā puse. Kitokios konstrukcijos apgalvių nešiojo 14—18 m. mergaitė, palaidota kape Nr. 315. Jis padarytas iš dvigubai sulenktyų įvijų, t. y., žiūrint iš vienos pusės, įvijos atrodo tarsi 2 lygiagrečios įvijėlės, o iš kitos, matyt, vidinės pusės,— viena aukšta įvija. Tarp šių 3 cm ilgio įvijų nėra skiriamųjų dalių — įvijė-

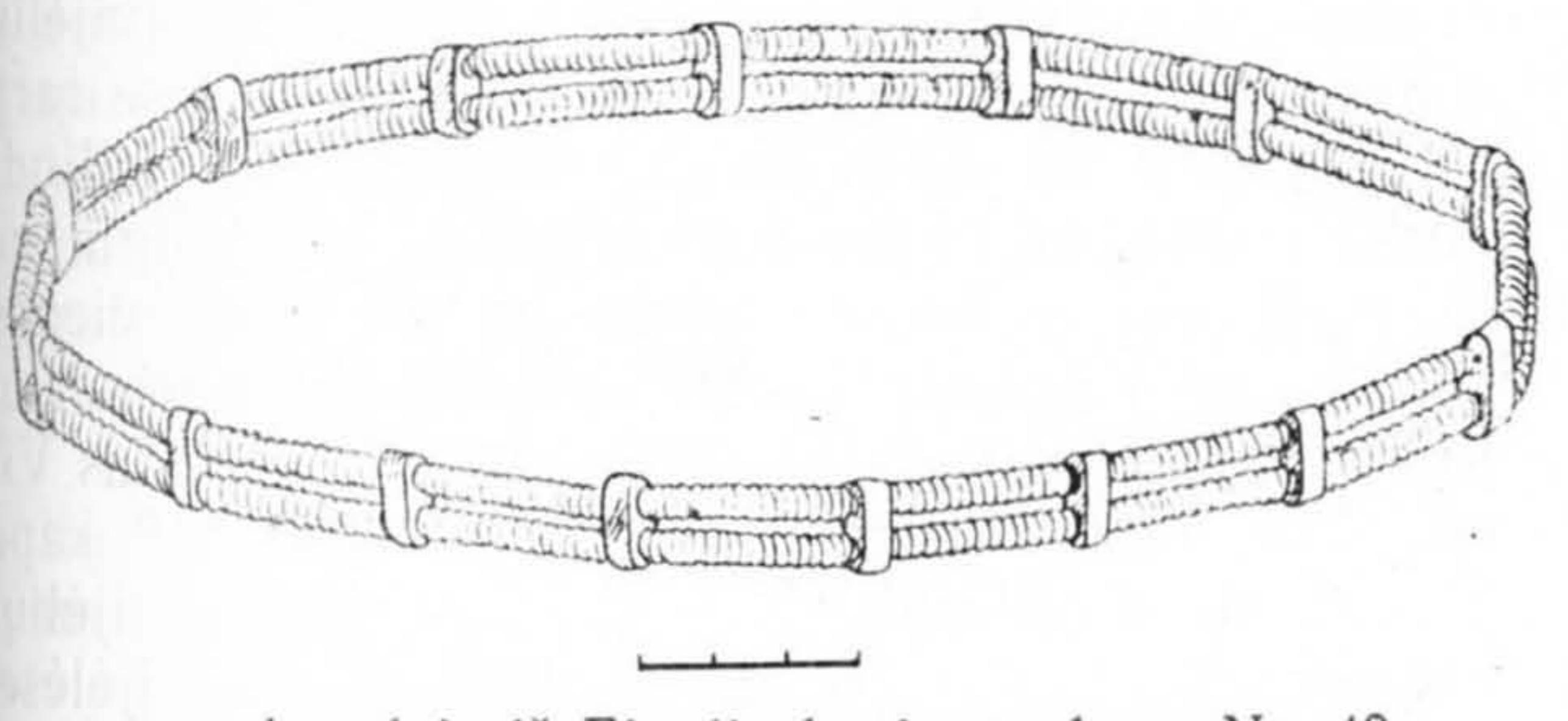

1 pav. Apgalvis iš Plinkaiglio kapyno kape Nr. 311

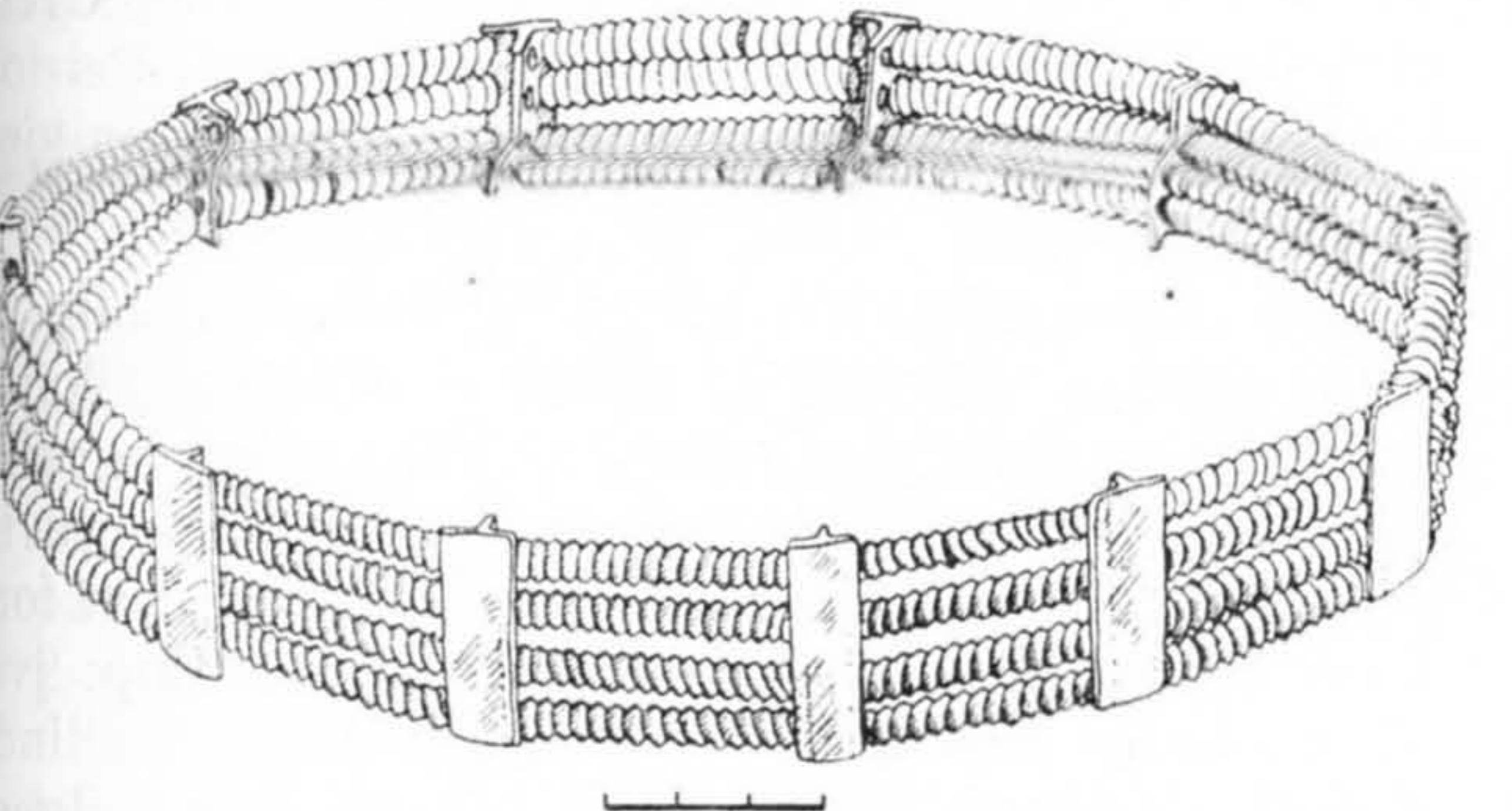
* Mirusiuju amžių nustatė biologijos m. dr. G. Cesnys.

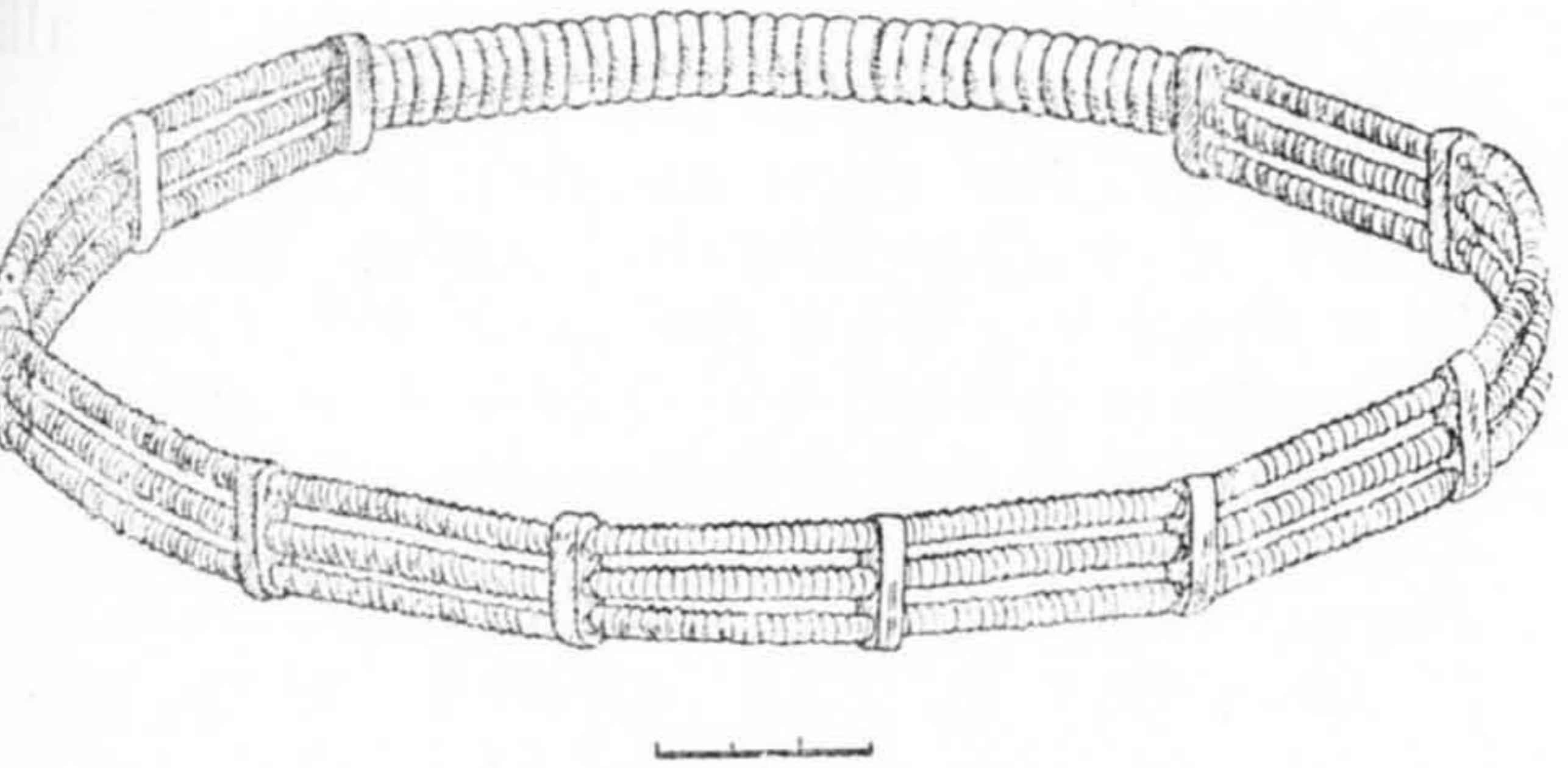
2 pav. Apgalvis iš Plinkaigallo kapinyno kape Nr. 315

3 pav. Apgalvis iš Eigulių kapinyno kape Nr. 40

4 pav. Apgalvis iš Kairėnėlių kapinyno kape Nr. 24

5 pav. Apgalvis iš Sauginių kapinyno kape Nr. 22

lių lūžimo linijoje turėjo matytis apgalvio jvijėles jungianti dalis. O tai greičiausiai buvo iš spalvotų siūlų suvyta virvutė, galėjusi puošti ir visą apgalvį. Kraštų sujungime rasta stambi grandelė; per ją galima buvo perverti ir palikti kaboti spalvotas virvutes (pav. 2). Kapas

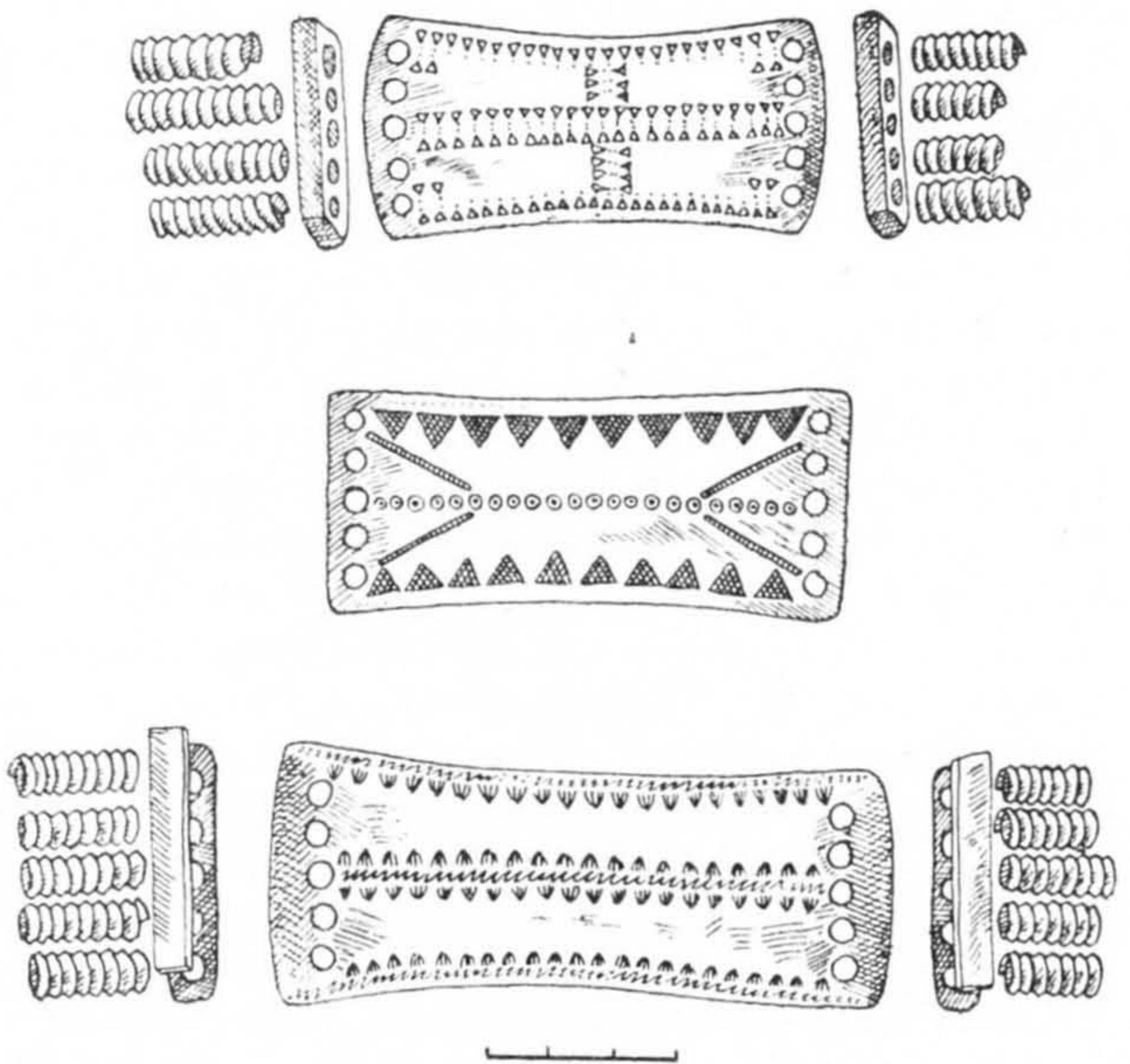
datuojamas ne vėlesniu laikotarpiu kaip IV—V a. riba. Tokio tipo apgalvis primena XVIII—XX a. kartu su tautiniu kostiumu dėvimą „karūnėlę“, kuri pakaušyje užbaigiamā laisvai krintančiais spalvotais kaspinais.

Nuo V a. apgalvių konstrukcijoms pradeda ma vartoti žalvarines skiriamąsias plokšteles. Šio tipo patys ankstyviausi apgalviai padaryti iš 2 lygiagrečių jvijų eilių, ir siaura juostelė puošė galvos dangą. Tokių rasta Eigulių (Kaunas) kapinyno kape Nr. 40 [6, p. 246, pav. 56], Visetiškių (Anykščių raj.) pilkapio Nr. 13 kape Nr. 7 ir kt. Ivijėlės apie 3 cm ilgio, plokštelių aukštis atitinka jvijelių plotį, o pačios plokštelių 0,3—0,5 cm pločio, su 2 skylutėmis, per kurių perveriamas jvijėles laikas siūlas (pav. 3). Labiau paplitę 3—5 lygiagrečių eilių apgalviai, turintys minėtos formos skiriamąsias plokšteles tik su 3—5 skylutėmis. Jų žinoma daugiau kaip iš 20 radimo vietų (Berklainiai (Pasvalio raj.), Eiguliai (Kaunas), Lieporai (Joniškio raj.), Pašušvys (Kėdainių raj.), Trivalakiai (Pakruojo raj.), Papilė (Akmenės raj.) ir kt.), kurios susitelkusios žemaičių, žiemgalių, selių, taip pat ir latgalių gyventose teritorijose [8, p. 60—61; 9, p. 70; 23, p. 130].

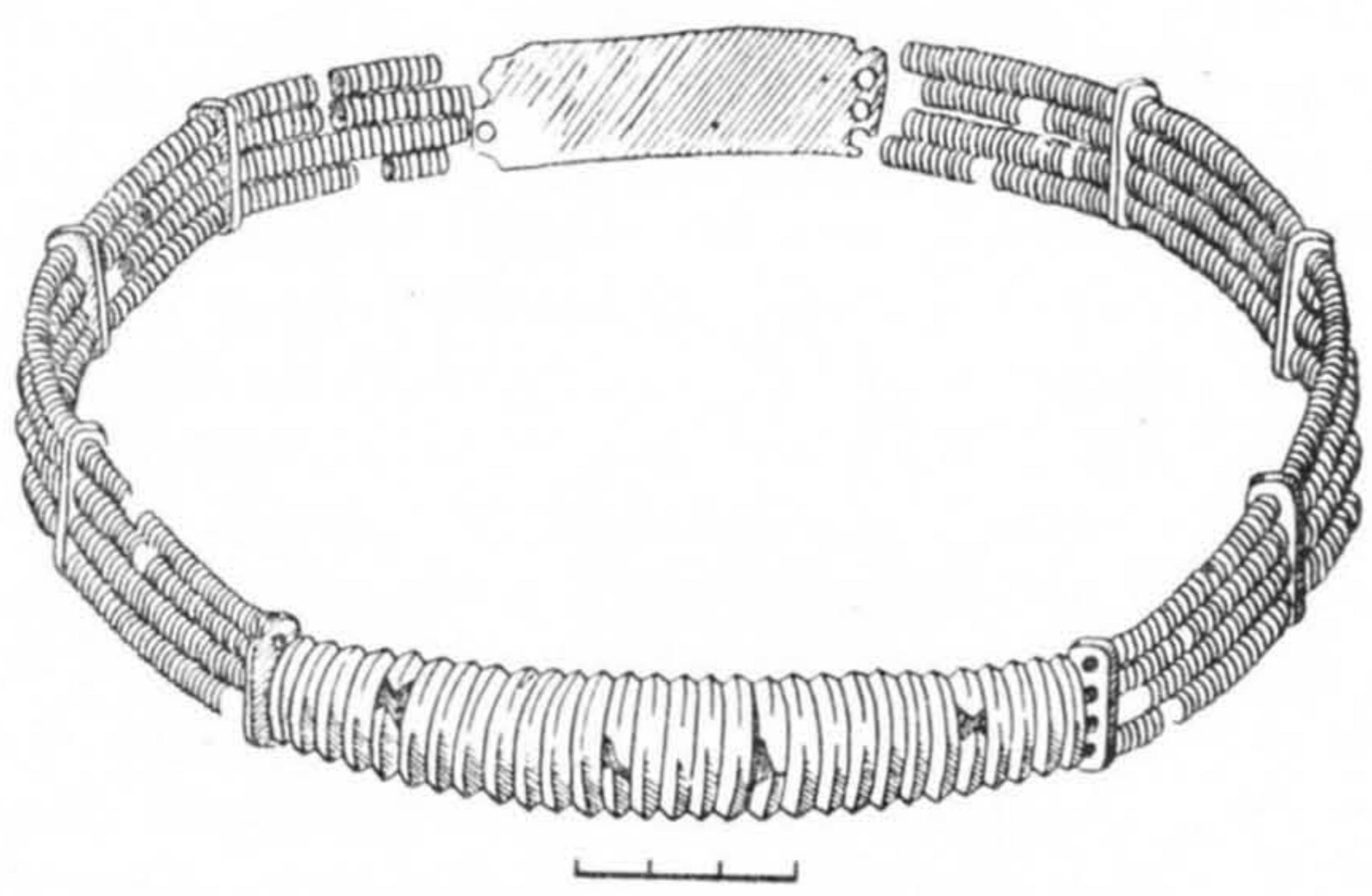
Dalis apgalvių turi ne stačiakampio, o T pavidalo skersinio pjūvio plokšteles. Jų plokščioji pusė plonesnė, skylutės esti plokštelių kojelėje. Todėl tokios plokštelių atrodo lengvesnės, nemasyvios, nors ir gerokai platesnės (2,1—2,5 cm) už anksčiau aprašytasias (pav. 4). Apgalvių su T pavidalo skiriamosiomis plokšteliomis rasta Pagrybio (Šilalės raj.) kapinyno kape Nr. 35, Lieporuose, Kairėnėliuose (Radviliškio raj.), Pašušvyje, Pavėkiuose (Šiaulių raj.). Jie datuojami V—VII amžiumi.

Dalis apgalvių vietoj smulkų jvijelių ir skiriamųjų plokštelių pakaušyje baigiasi stambia 1,7—2,1 cm skersmens ir apie 20 cm ilgio jvija. Kaip ir trumposios jvijėlės, ji iš abiejų pusiu pritvirtinta vienokios ar kitokios formos skiriamosiomis plokšteliomis. Tokie yra Daujėnu, Berklainių, Sauginių apgalviai [23, p. 126—129; 8, p. 60—61] (pav. 5). Sauginių apgalvio jvija per vidurį smarkiai apdilusi. Tai leidžia manysti, jog ją vartojo ir plaukams ar galvos dangai prilaikyti [8, p. 60—61]. Iš literatūros žinoma tokia nuomonė, jog jvijos skirtos ne tik puošybai, bet ir tiesiogiai susijusios su puošnia šukuosena [21, p. 118—124].

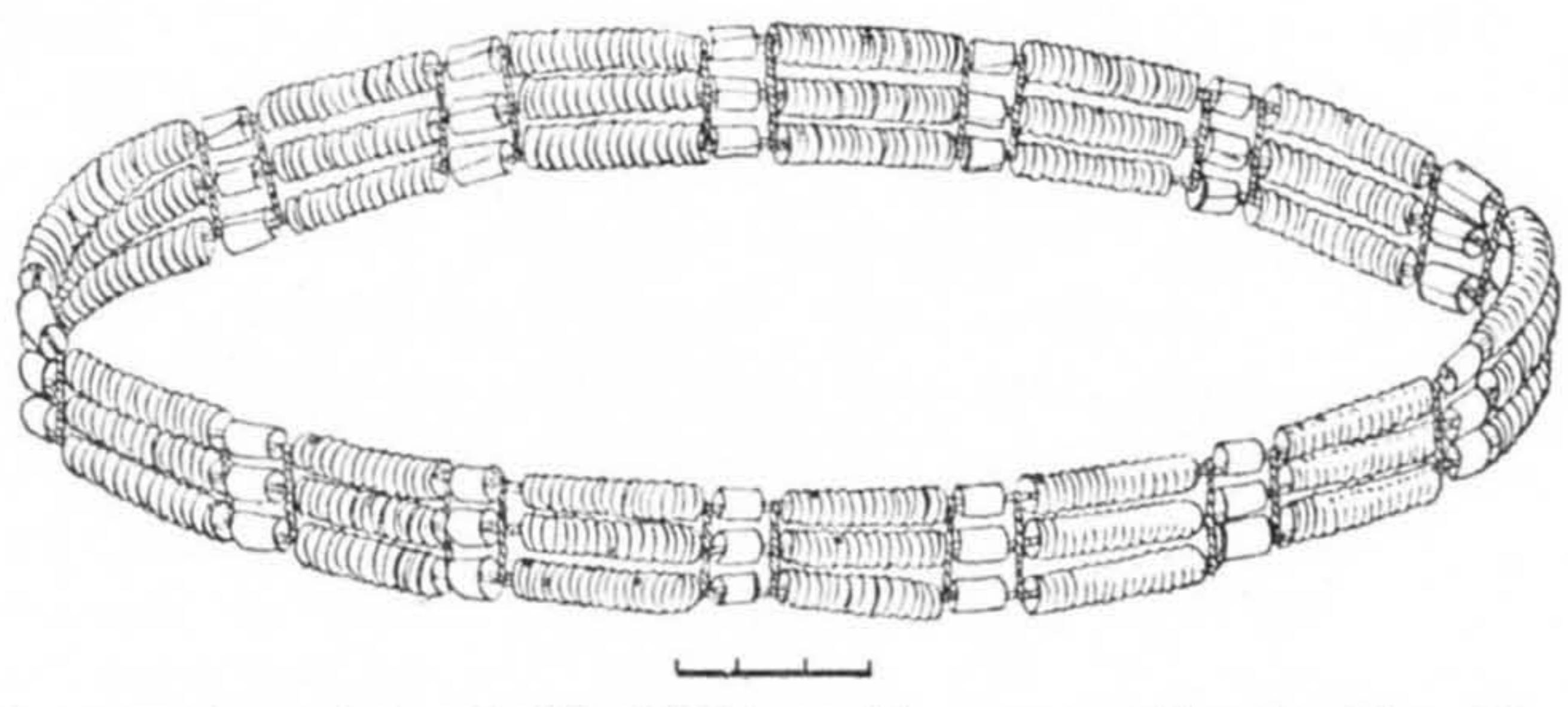
Kai kurie apgalviai pakaušyje baigiasi ne stambia jvija, o plona žalvarine plokštele. Plokštelių per vidurį truputį išmaugtos, neretai ornamentuotos: būna jvairių geometrinių raštų, sudarytų iš zigzagų, linijelių, akučių ir trikampelių (pav. 6). Tokio tipo apgalvių rasta Šarkų (Šilalės raj.), Pagrybio kapinynuose [9, p. 70;

6 pav. Ornamentuotos plokšteliės iš Šarkų kapyno kapų
Nr 8, 2, 3

7 pav. Apgalvis iš Lieporių kapyno (rastas atsitiktinai)

8 pav. Apgalvis iš Visetiškių pilkapyno pilkapio Nr. 12
kapo Nr. 5

28, p. 51]. Ornamentuotos plokšteliės rodo, jog apgalvių nešiojo neuždengtą, t. y. ant plokšteliės nevyniodavo plaukų ar galvos dangos. Apgalviai su plokšteliemis datuojami V—VI amžiumi.

Įdomių ir iki pastarojo laiko nežinomų apgalvių rasta Lieporių (Šiaulių raj.) kapynėje. Jie padaryti iš 3—4 lygiagrečių įvijų eilių,

siaurų skiriamųjų plokštelių ir stambios įvijos. Tačiau, skirtingai nuo Daujėnų, Sauginių ir kt. šio tipo apgalvių, stambi įvija buvusi ne pakaušio, o kaktos srityje. Didžioji įvija 1,4—1,5 cm skersmens, 14 cm ilgio, per vidurių turinti lyg ir stambesnių apvijų, truputį išlenkta. Taikad ji nešiota kaktos srityje, rodo ne vien radimo aplinkybęs, bet dar ir atsitiktinai aptiktas apgalvis. Minėto apgalvio priešingoje įvijai pusėje buvo dar ir žalvarinė plokštélė, tokia kaip ir Šarkų ar Pagrybio apgalviuose, tik neornamentuota (pav. 7). Lieporių apgalviai datuojami V—VI a. [18, p. 115—116]. Žinomas dar vienas apgalvių tipas — iš lygiagrečių įvijelių eilučių sudaryti apgalviai, kurių tarpuose tarp įvijelių yra ne skiriamosios plokšteliés, o cilindriukai. Skirtingai nuo plokštelių, jie jungia ne visas lygiagrečias apgalvio įvijas, o tik vienos eilės. Todėl apgalvis turi tiek tūtelės (cilindriukų) eilių, kiek ir įviju. Toks apgalvis rastas Višetiškių (Anykščių raj.) pilkapio Nr. 12 kape Nr. 5 su 3 eilėmis 3,5—0,5 cm ilgio įvijelių cilindriukai $0,8 \times 0,6$ cm dydžio. Tieki įvijelės tiek ir cilindrikuose rasta virvutės liekanų. Neaišku tik, kas jungė visas 3 apgalvio eiles. Greičiausiai ties cilindriukais jos buvo surištos tokia pat virvute ar siūlu, kokiui sutvirtintos vienos eilės įvijelės (pav. 8). Apgalvis rastas V—VI a. kape [29, p. 55].

Sudėtinis apgalvis iš įvijelių, plokštelių ir pilnavidurių cilindrélių aptiktas Pašušvio kapyne. Jį sudaro 4 eilutės žalvarinių lygiagrečių įvijelių, skiriamosios T formos skersinio pjūvio plokšteliés ir 4 eilutės lygiagrečių tokios pat formos cilindrélių. Apgalvis sumanytas taip: įvijelių tarpus keičia cilindréliai. Įvijelės ir cilindriukai skirtingo ilgio — įvijelės 1,5 karto ilgesnės už cilindriukus. Toks ilgio santykis pasirinktas, matyt, neatsitiktinai — cilindriukai paviršius lygus. Ilgesni cilindriukai vizualiai keltų sunkaus ar slegiančio papuošalo įspūdį, ilgesnės įvijelės daro apgalvių tarsi ažūrinį lengvą (pav. 9). Apgalvis rastas atsitiktinai datuojamas V—VII a. [27, pav. 267, 268].

Ziemgalių gyventojo teritorijoje aptinkama tišiam kraštui ir dar iš dalies Žemaitijai būdingas apgalvių — iš plačių skiriamųjų plokštelių ir trumpų įvijelių. Apgalviai padaryti iš 9 arba 10 žalvarinių $3,7 \times 5,5$ — $4,9 \times 6,7$ cm dydžio ir 0,6 cm storio stačiakampių plokštelių. Jos turėti 3 išleistas skersines skylutes siūlui perverti. Tačiau dažniausiai jungtos tik 2 eilėmis įvijelių — viena viršuje, kita apačioje. Šio tipo apgalvių įvijelių ilgis priklauso nuo plokštelių pločio platesnės sujungtos trumpesnėmis įvijelėmis, ir atvirkščiai. Taip gaunamas galvą juosiąs reikalingo dydžio vainikas. Šie apgalviai gana aukšti — iki 5,5—6,2 cm — ir sunkūs (pav. 10).

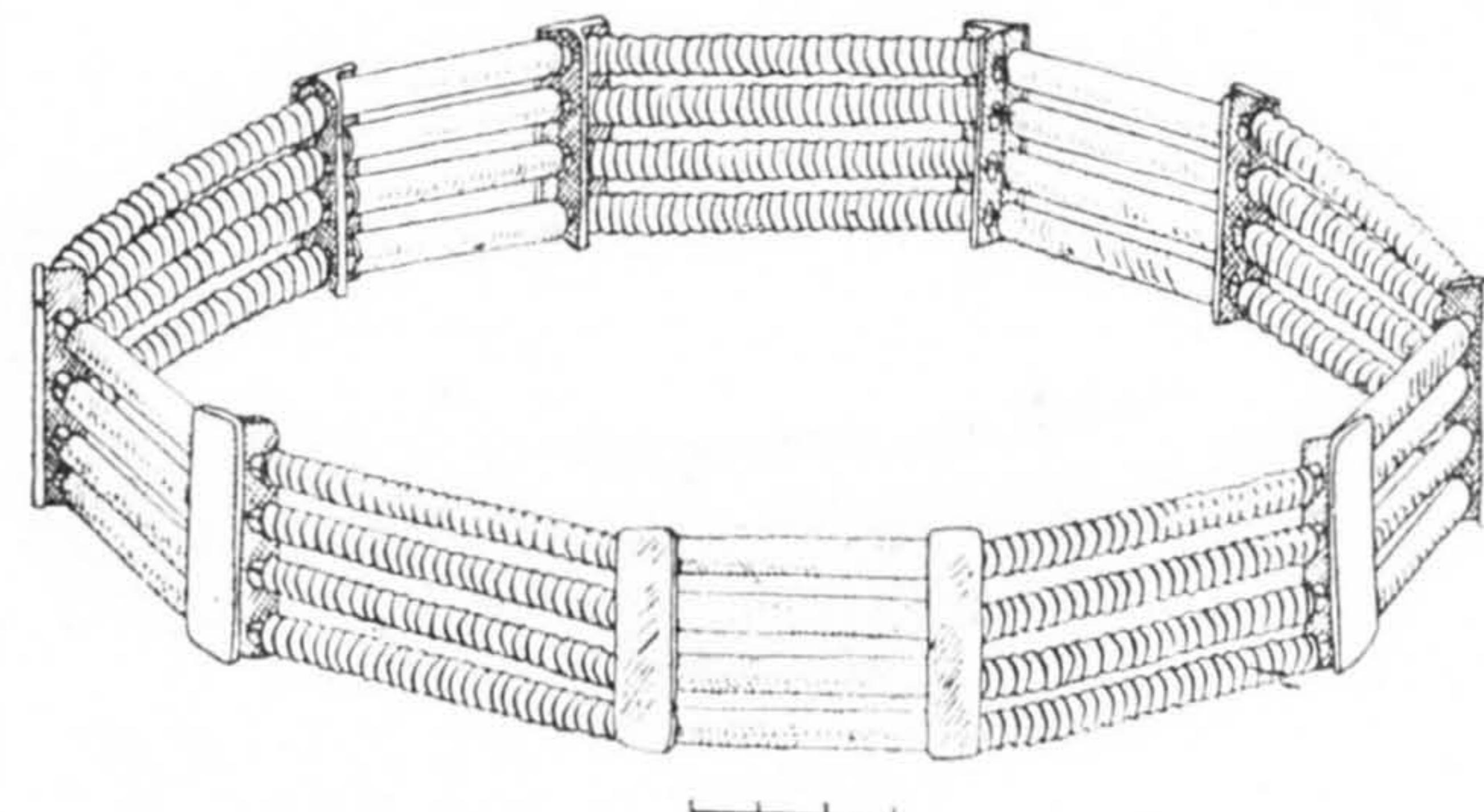
: a). Nors plokštelės pakankamai didelės, tačiau daugumos jų paviršius lygus. Tik keleto apgalvių ir kai kurių atsitiktinai rastų plokštelėlių ornamentuotas, dalies dengtas sidabrinėmis plokštelėmis *. Plokštelės puoštos jau gilias tradicijas turinčiu geometriniu ornamentu: įvairūs rašta sudaryti iš akucių ir įkartelių. Puošiamas ir visas plokštelėlių paviršius, ir tik vidurys ar pakraščiai (pav. 10 : b).

Svarbu pažymėti, jog po šiomis masyviomis žalvarinėmis plokštelėmis nerasta nė mažiausiu audinio liekanų. Tai leidžia daryti pagrįstą išvadą, kad tokio tipo apgalvius dėvėjo tiesiog ant plaukų, o ne ant skaros ar kepuraitės. Apgalvių rasta VI—VII a. ir tik retkarčiais dar VIII a. moterų kapuose [17, p. 21]. Pasitaikančios pavienės plokštelės rodo, jog tokio tipo apgalviais puoštasi pietų Žiemgaloje ir greta buvusioje Žemaitijoje **.

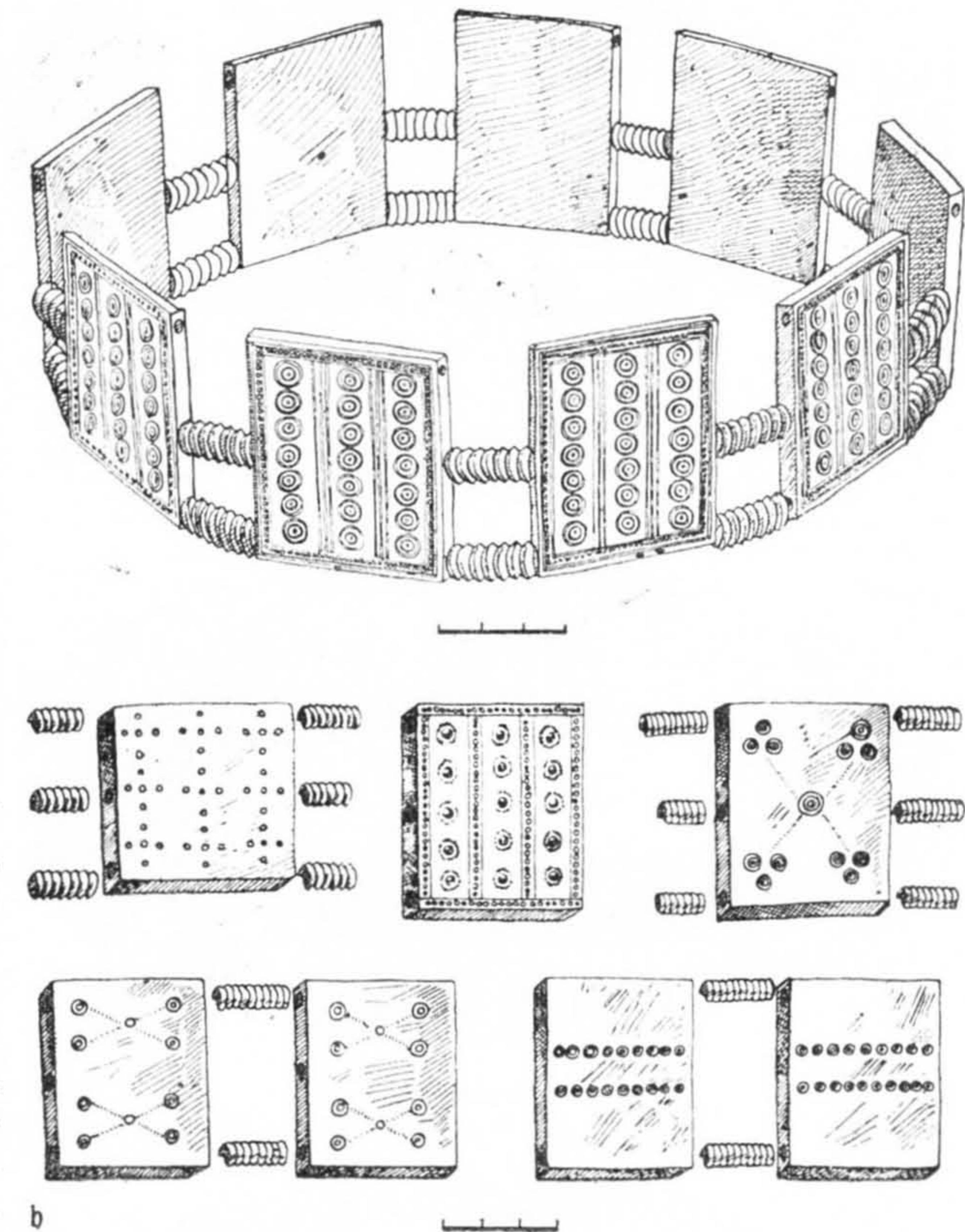
IX—XI a. pradedama nešioti apgalvius iš kelių lygiagrečių įvijelių eilių, kurias skiria ploenos skardos plokštelės. Jomis ne tik atskiriama viena įvijelių eilė nuo kitos, bet ir sutvirtinamos visos eilutės. Plokštelės padarytos taip, lyg apglėbia visas įvijelių eiles ir neleidžia joms išsisiskirti. Plokštelėlių lenkimo kraštai susieina vidinėje pusėje. Šios konstrukcijos apgalvių rasta Jauneikių kapyno kape Nr. 46, 58 ir Pavirvytės kapyno kapuose Nr. 135, 137. Prie jų aptikta nemaža organinės medžiagos, rodančios, jog apgalvius nešiojo ant kepuraitės ar kito audeklinio galvos apdangalo. Pavirvytės kapyno apgalviai įsimintini dar ir dėl puošumo: padaryti iš $6\ 5,5 \times 0,5$ cm dydžio įvijų eilučių ir $2,5 \times 3,5$ cm dydžio ornamentuotų plokštelėlių. Apgalvio iš kapo Nr. 135 vidurinė plokštelė iš kitų išsisiskiria trumpesnėmis įvijėlėmis. Plokštelėlių ornamento motyvas visiškai skirtinges negu, pvz., stačiakampių apgalvio plokštelėlių. Jų ornamento motyvui naudojo taškučių, įkartelių ar zigzagų geometrinius raštus, o plokšteles puošė dvigubų kryžių motyvas (pav. 11 : 1, 2). Apgalvio iš kapo Nr. 137 kryžių galai susipynę. Nors šių apgalvių rasta XI a. kape, tačiau artimiausių puošybos analogijų reikėtų ieškoti VI—VII a. ornamentikoje, ypač rankogalinių apyrankių raštuose, kur kryžiaus motyvas pasi-

* Jauneikiai, kapai Nr. 349, 384; Lieporai; 9 plokštelės, matyt, vieno apgalvio be radimo vietas yra Kauno valstybiname istorijos muziejuje. Inv. Nr. 2191 : 1—9; Vėzlaukis (Raseinių raj.), 10 plokštelėlių dengtos sidabru. VAK. Byla Nr. 39. P. 201—218; Radinys yra KVIM 2192: 1—9; Maudžioruose, kapas Nr. 304. Telšių kraštotoiros muziejus. Inv. Nr. 27—370/58.

** Jauneikiai (Joniškio raj.), Dovainiškiai (Pakruojo raj.), Meldiniai (Pakruojo raj.), Papilė (Akmenės raj.), Gibaičiai, Sauginiai, Ringuvėlė, Lieporiai (Šiaulių raj.), Šakarniai (Pasvalio raj.), Vėzlaukis (Raseinių raj.), Šalnaičiai (?); Vėzlaukis — piečiausia vieta, kurioje rasta stačiakampių apgalvio plokštelėlių.

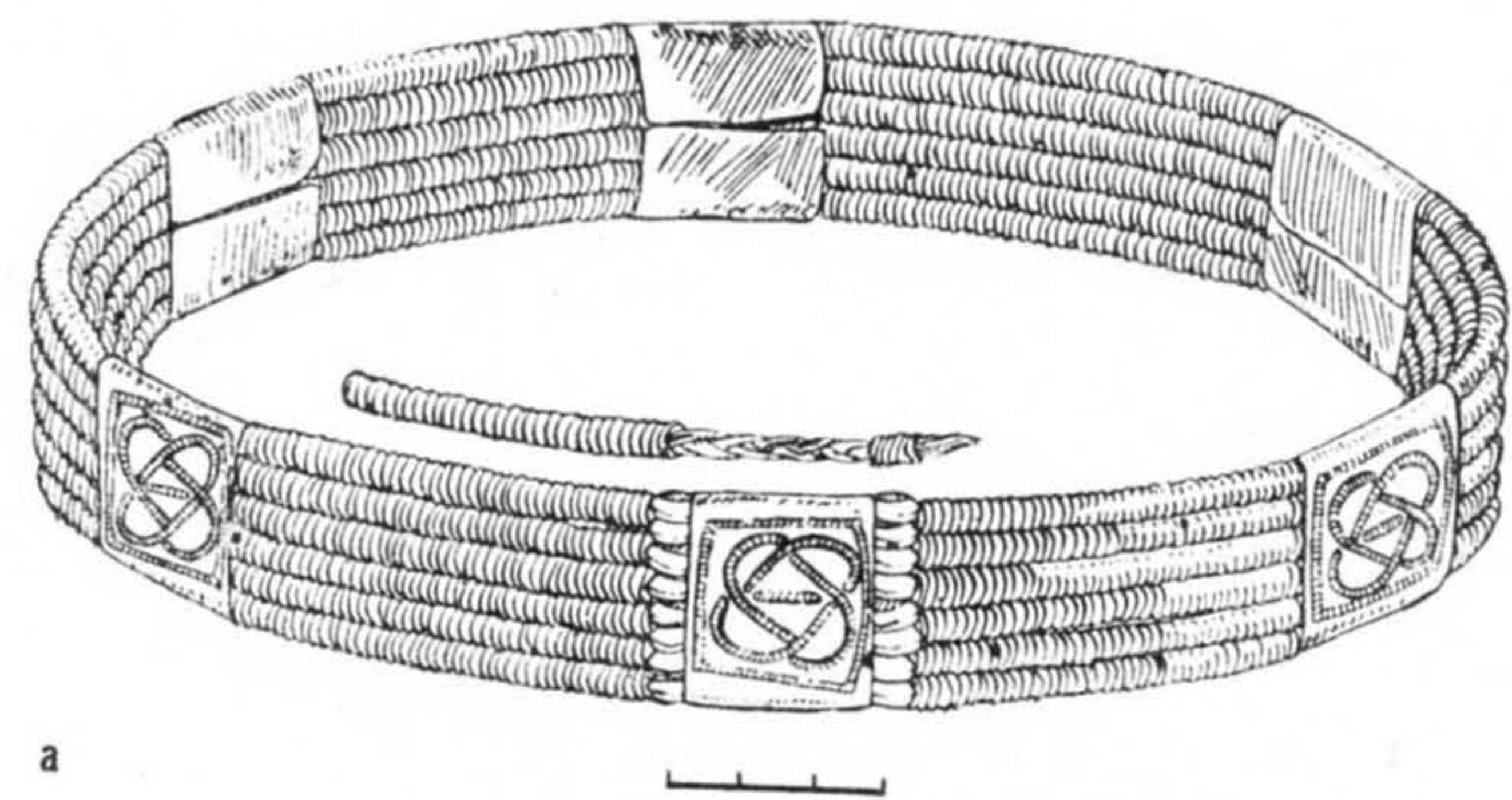
9 pav. Apgalvis iš Pašušvio kapyno (rastas atsitiktinai)

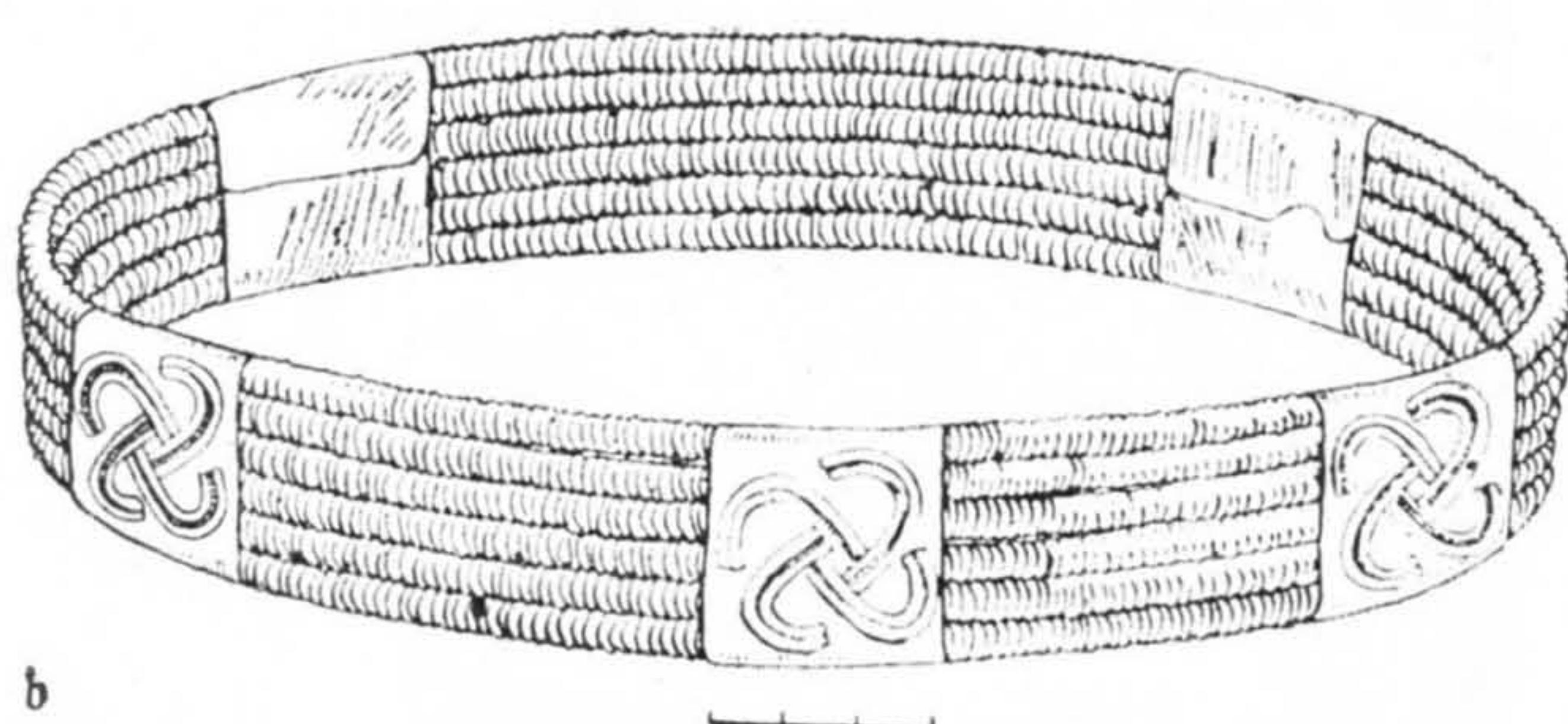
10 pav. Apgalvis iš Jauneikių kapyno kapo Nr. 349; stačiakampių plokštelėlių ornamentai

taiko bene dažniausiai [30, p. 113, pav. 14 : 3, 15 : 3, 16 : 6]. Beje, šis apyrankių tipas būdingas tik žiemgalių, žemaičių ir latgalių gentims [31, p. 344—346]. XI a. puošyboje kryžiaus ženklas (saulės, ugnies simbolis) labiau stilizuotas, daugiau tik primenantis kryžių, negu panašus į jį. Tačiau vėlyvajame geležies amžiuje dauguma puošybos elementų, gavę pradžią V—VI a., naujodami labiau stilizuoti.

Šalia visų aptartų apgalvių tipų nešiojo vienos ar kelių eilių žalvarinius vainikus iš 1 stam-

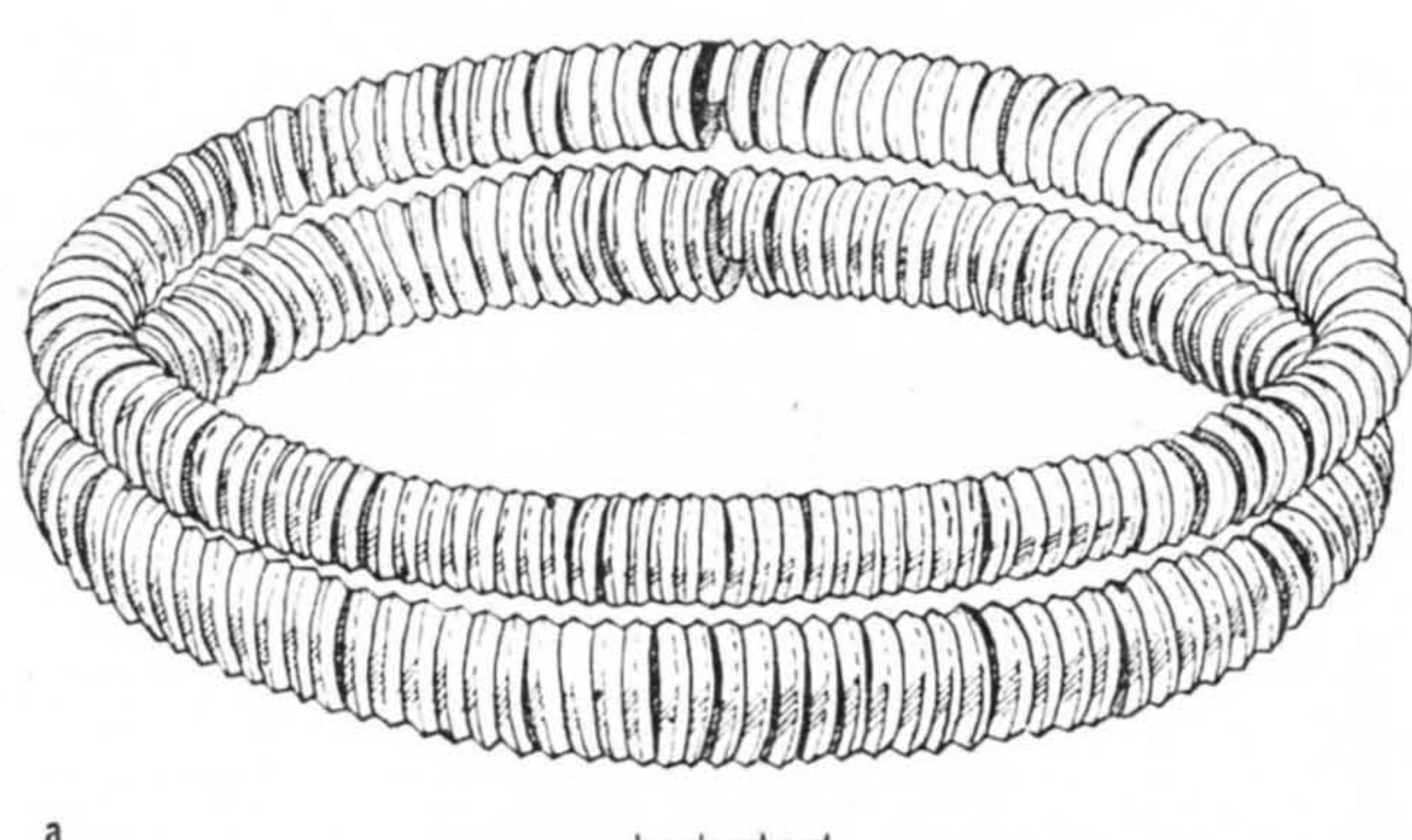

a

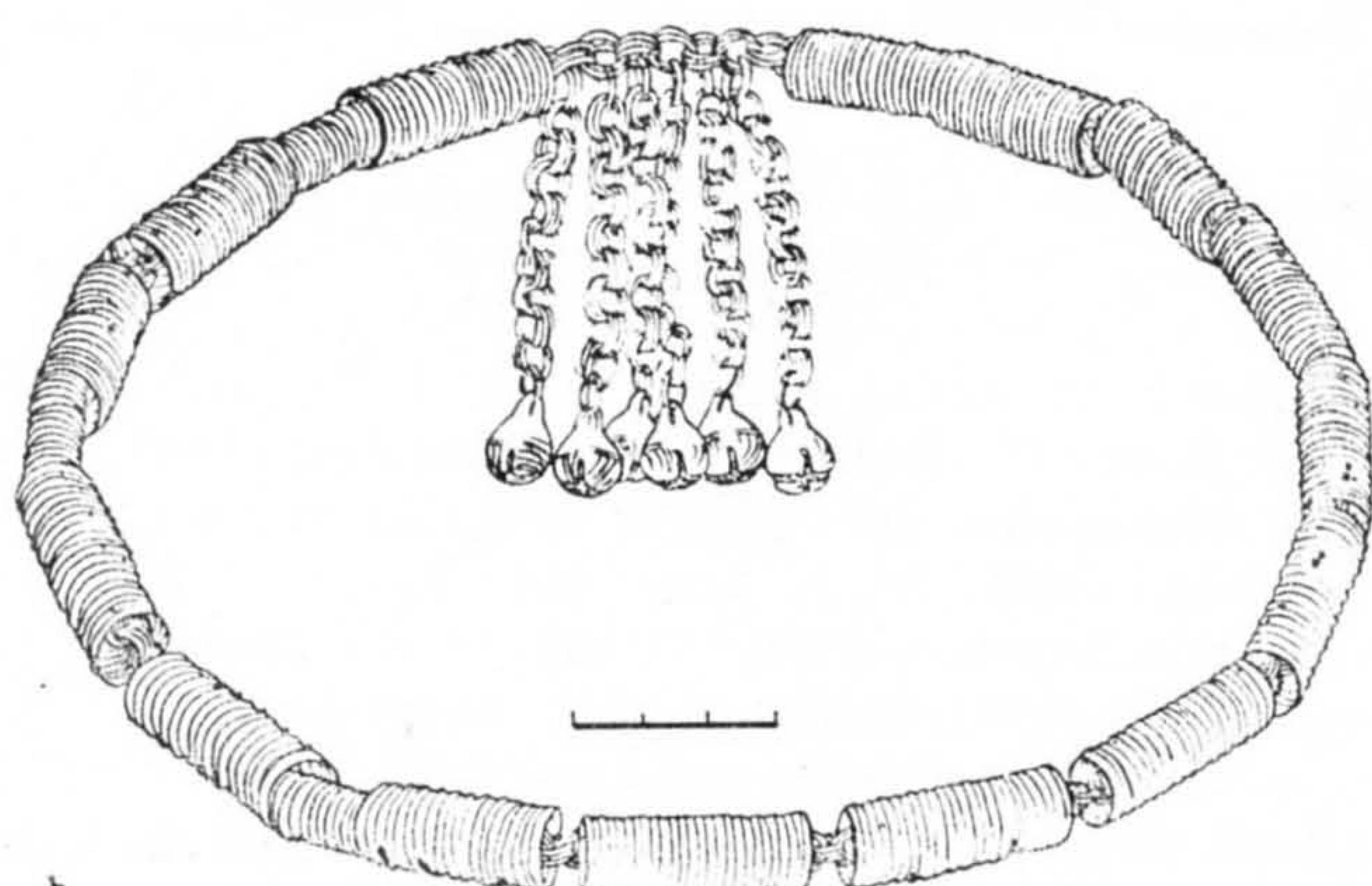

b

11 pav. Apgalviai iš Pavirvytės kapinyno kapų Nr. 135 ir 137

a

b

12 pav. Jvijų vainikai; jvijų vainikas iš Pavirvytės kapinyno kapo Nr. 135

bios (1,8—2,4 cm skersmens) jvijos. Juose visada gausu organinių medžiagų — medinio virbo, storų vilnonių siūlų arba iš jų nupintos virvutės — liekanų. Matyt, tik tie daiktai stambiai jvijai suteikdavo vainiko pavidalą. Kaip jau minėta, retkarčiais kapuose randama ir dviejų eilių vainikų iš skirtingo storio jvijų * (pav. 12 : a). Jvijų vainikus virš apgalvių ypač mėgo nešioti žiemgalės ir latgalės. VI—VII a. vainikų aptinkta su apgalviais iš stačiakampių plokštelių [17, p. 22]. Žemaitės tokius vainikus iš jvijų ir plokštelių nešiojo žemiau apgalvio, o VII—VIII a.— ir be apgalvių [13, p. 16; 14, p. 33; 15, p. 54; 30, p. 107; 32, p. 86]. Išskiriantis iš kitų konstrukcija ir puošnumu vainikas rastas Pavirvytės kapinyno kape Nr. 135. Jį sudarė 16 2,5—3 cm ilgio ir 1 cm skersmens jvijų, suvertu ant žalvarinės grandinėlės. Vainikas pakaušyje baigiasi 6 kabančiomis žalvarinėmis grandinėlėmis su žvangučiais galuose (pav. 12 : b). Nešiotas kartu su apgalviu.

Kaip matyti iš sukauptos medžiagos, žalvarinius vainikus nešiojo nuo VI a.; jų randama dar ir XI a. kapuose. O latgalės tokiais vainikais puošėsi ir XII a., bet nešioti pradėjo kiek vėliau negu žiemgalės ar žemaitės [24, p. 82, pav. 6]. XI a. pabaigoje nyksta paprotys nešioti žalvarinius apgalvius. Vis dažniau juos pakeičia spalvotų karoliukų apgalviai. Karoliukai kaitaliojami su žalvarinėmis plokštélémis [7, p. 454—455], t. y. dabar vietoj žalvarinių jvijų naudojami stikliniai karoliai, suverti ne ant siūlų ar virvučių, o ant plonų žalvarinių vielučių.

IŠVADOS

1. I m. e. tūkst. pradžioje įsigali paprotys jaunų netekėjusių merginų galvos dangą puošti žalvariniais apgalviais.
2. Pirmieji apgalviai ar jų prototipai gaminti iš odinės juostelės, papuoštos žalvariniais spurgeliais.
3. Maždaug IV a. pradedama gaminti vien žalvarinius apgalvius, kurių pagrindą sudaro lygiagrečios jvijelių eilės. Pirmieji tokio tipo apgalviai 2 eilių, atskirti žalvarinėmis grande-lėmis ar cilindrėliais; V a.—jau su siauromis skiriomasiomis plokštélémis. Nešiojo juos ant kepuraičių ar kitos audeklinės galvos dangos.
4. Gausėjant apgalvių, jvairėja jų išvaizda. V—VI a. nešiojami 3—6 lygiagrečių jvijų eilių apgalviai tarpuose su jvairiu formų skiriomasiomis plokštélémis; pakaušyje įkomponuojama ornamentuota plono skardos plokštélė ar stambi jvija.

* Jauneikiai, kapai Nr. 427, 459.

5. VI—VIII a. gamino stambius stačiakampius, dažnai ornamentuotus ar net dengtus sidabru plokštelių apgalvius. Sujungimui naudojo trumpas jvijėles. Vėliau šias plokšteles pakeitė plonos skardos plokštėlės, o jvijėlės vėl pailgėjo.

6. Be apgalvių, puoštasi jvijų vainikais, dažnai dviejų eilių, kartais su grandinėlėmis ir kabučiais pakaušyje.

7. XI a. tradicija puoštis žalvariniai apgalviais nyksta. Juos pakeičia jvairių spalvų karoliukų apgalviai.

LITERATŪRA

1. Bernotienė S. Lietuvių liaudies moterų drabužiai XVIII a. pab.—XX a. pr. V., 1974.

2. Vaitkunskienė L. Moters ir vyro statusas žemdirbių bendruomenėje V—VI a. Lietuvoje // Lietuvos TSR Mokslo Akademijos darbai. A serija (toliau—MAD. A). 1985. T. 1(90).

3. Зариня А. Одежда балтских женщин // Древняя одежда народов Восточной Европы (toliau—Древняя одежда...). М., 1986.

4. Vaitkunskienė L. Pagrybio kapyno tyrinėjimų ataskaita. ASII. Byla Nr. 791.

5. Tarvydas B. Leporų iškasenos // Gimtasai kraštas. 1934. Nr. 1.

6. Puzinas J. Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys // Senovė. K., 1938. T. 4.

7. Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. Lietuvos archeologijos bruozai. V., 1961.

8. Merkevičius A. Sauginių (Šiaulių raj.) senkapio tyrinėjimai 1973 m. // Archeologiniai ir etnografiniai tyrinėjimai Lietuvoje (toliau—AETL) 1972 ir 1973 metais. V., 1974.

9. Tautavičienė B. Šarkų (Šilalės raj.) senkapis // AETL 1972 ir 1973 metais. V., 1974.

10. Tautavičienė B., Tautavičius A. Jauneikių (Joniškio raj.) kapyno tyrinėjimai 1975 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje (toliau—AETL) 1974 ir 1975 metais. V., 1977.

11. Tautavičienė B., Tautavičius A. Jauneikių (Joniškio raj.) senkapio tyrinėjimai 1976 metais // AETL 1976 ir 1977 metais. V., 1978.

12. Vaitkunskienė L. Kaštaunalių (Šilalės raj.) kapių tyrinėjimai 1974 ir 1975 metais // ATL 1974 ir 1975 metais. V., 1977.

13. Valatka V. Maudžiorų plokštinių kapinynas (1964 ir 1966 m. tyrinėjimų duomenys) // Lietuvos archeologija. V., 1979. T. 3.

14. Tautavičienė B. Šarkų plokštinių kapinynas // Ten pat.

15. Merkevičius A. Sauginių plokštinių kapinynas // Ten pat.

16. Stankus J. Kairėnėlių plokštinių kapinynas // Ten pat.

17. Vaškevičiūtė I. Jauneikių (Joniškio raj.) V—XI a. kapinynas (3. Galvos ir kaklo papuošalai) // MAD. A. 1986. T. 1(98).

18. Vaškevičiūtė I. Lieporių (Šiaulių raj.) kapinynas // ATL 1986—1987 metais. V., 1988.

19. Volkaitė-Kulikauskienė R. Senovės lietuvių moterų galvos danga ir jos papuošalai // Iš lietuvių kultūros istorijos. V., 1959. T. 2.

20. Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XII a. V., 1970.

21. Volkaitė-Kulikauskienė R. Apie vieną galvos papuošalą // Lietuvos archeologija. T. 3.

22. Волкайте-Куликаускене Р. Одежда литовцев с древнейших времен до XVII в. // Древняя одежда...

23. Michelbertas M. V m. e. a. Daujėnų apgalvis // Istorija. V., 1972. T. 13, sas. 2.

24. Zariņa A. Latgalu vainagi laika no 6.—13. gadsimtam. // Archeoloģija un etnogrāfija. Rīga, 1960. Sēj. 2.

25. Вашкевичюте И. Древнейшие головные венки земгалов (по данным Яунайского могильника) // Древности Белоруссии и Литвы. Минск, 1982.

26. Kulikauskas P. Kurmaičių (Kretingos raj.) plokštinių kapyno tyrinėjimai // Lietuvos istorijos instituto darbai. V., 1951.

27. Lietuvių liaudies menas. Senovės lietuvių papuošalai. V., 1958. T. 1.

28. Vaitkunskienė L. Pagrybio kapynas // ATL 1980 ir 1981 metais. V., 1982.

29. Kazakevičius V. Visetiškių pilkapynas // ATL 1986—1987 m. V., 1987.

30. Tautavičius A. Požerės plokštinių kapinynas // Lietuvos archeologija. T. 3.

31. Lietuvos TSR archeologijos atlasas. V., 1978. T. 4.

32. Vaitkunskienė L. Kaštaunalių plokštinių kapinynas // Lietuvos archeologija. T. 3.

FOURTH—ELEVENTH—CENTURY SPIRAL HEADRINGS

ILONA VAŠKEVIČIŪTĖ

SUMMARY

A headring is an inseparable part of a girl's clothing. It has drawn attention of a number of scholars studying the period of the Iron Age. Most works generalizing the subject belong to R. Volkaitė-Kulikauskienė, M. Michelbertas, and A. Zariņa. The appearance of new finds enables us to supplement the material with new data.

The earliest headrings or their prototypes were found in the 3rd-century graves. They are made of leather. The only ornaments of these headrings are bronze plates or the buttonlike folded plates of thin metal. Since the middle of the first millennium A. D. metal headrings became more widely used.

Headrings were made of several rows of bronze spirals separated from each other by cylinders, small chains or plates. Such comparatively simple constructions

allowed their shapes, sizes and appearances to be changed. Headrings could be wider or narrower, i. e. made of two or even six rows of spirals. The length of the spirals could be changed easily as well: if plates were wide, the joining spirals were short and vice versa.

The earliest headrings were found in the Plinkaigalis cemetery (Kėdainiai District), Graves 311 and 315. A headring from Grave 311 dates back to the second half of the 4th century (Fig. 1). It is made of two rows of spirals with small chains between them. A headring from Grave 315 can be dated to the turn of the 4th—5th centuries (Fig. 2). It consists of a row of spirals which is folded, and the headring seems to be made of two rows of spirals. The headring at its ends is connected with a chain which served to hold coloured threads or

ropes. In the 5th century the construction of headrings was supplemented with plates. The earliest headrings with plates (Fig. 3) are made of two rows but the most widely found ones are those with 3—5 rows. In some cases the plates are T-shaped in their cross-section (Fig. 4). Those plates seem lighter. Frequently they are ornamented and date back to the 5th—7th centuries. Part of the headrings at the backs of their heads have spirals 1.7—2.1 cm wide and 20 cm long that connect all the rows of small spirals (Fig. 5). The headrings having prolonged, ornamented, bronze plates instead of wide spirals at the backs of their heads were also found (Fig. 6). Such headrings were worn during the 5th—6th centuries. The Lieporiai cemetery (Šiauliai District) revealed a new-style headring (Fig. 7). It is made of several rows of spirals, plates, and a wide spiral. The wide spiral is at the forehead but not at the back of the head. Another headring of the same shape has a prolonged plate at the back of the head. The graves with these headrings date to the 5th—6th centuries.

A type of the headring with spirals separated and not with plates but with cylinders is also known. Unlike the plates cylinders do not connect spirals. Some organic material, a rope or threads was necessary in that construction. A headring of such construction is known from the Visetiškė barrow (Anykščiai District) (Fig. 8). The Pašušvė (Kėdainiai District) cemetery yields a sumptuous headring. It is made of spirals, plates, cylinders (Fig. 9), and dates to the 5th—7th centuries.

In the territory of Žiemgalias the headrings made of 9 or 10 rectangular plates connected with two or three rows of short spirals were discovered. Some of them have plates with geometrical ornaments. Some plates are not only ornamented but also thinly silver-plated (Fig. 10: 1, 2). The headrings of that type were worn on the hair, not on a hat or kerchief. The graves with these headrings date back to the 6th—7th centuries.

The most sumptuous silver-plated headrings were brought to light in the 8th-century graves. Such headrings are widely spread in the southern part of the Žiemgalias territory and in Samogitia.

In the 9th—11th centuries in the territory of Žiemgalias a bit of different headrings appeared. They had the same spirals but the bronze plates were replaced

by the folded plates of thin metal. The plates were folded in a way to cover all the rows of the spirals (Fig. 11: 1, 2). The metal plates had the ornaments of double crosses that had been used already in the 6th—7th centuries and widely spread in the 9th—11th centuries in a more stylized form.

Nor only headrings but also wreaths were worn by girls. The wreaths were made of a wide spiral. In some cases wreaths had two rows of spirals (Fig. 12: 1). During the 5th—8th centuries they were worn together with headrings or without them.

The wreath from Pavirvytė (Akmenė District) is distinguished for its sumptuousness (Fig. 12: 2). It is made of sixteen wide but short spirals that are lowered on a bronze chain. The wreath is decorated with six hanging chains with bells on their ends. At the end of the 11th century the custom to wear metal headrings disappeared. Instead of bronze spirals glass beads began to be worn.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Headring from the Plinkaigalis cemetery, Grave 311

Fig. 2. Headring from the Plinkaigalis cemetery, Grave 315

Fig. 3. Headring from the Eiguliai cemetery, Grave 40

Fig. 4. Headring from the Kairėnėliai cemetery, Grave 24

Fig. 5. Headring from the Sauginiai cemetery, Grave 22

Fig. 6. Ornamented plates from the Šarkai cemetery, Graves 8, 2 and 3

Fig. 7. Headring from the Lieporiai cemetery (found accidentally)

Fig. 8. Headring from the Visetiškiai group of barrows, Barrow 12, Grave 5

Fig. 9. Headring from the Pašušvis cemetery (found accidentally)

Fig. 10. Headring from the Jauneikiai cemetery, Grave 349; ornaments of the rectangular plates

Fig. 11. Headrings from the Pavirvytė cemetery, Graves 135 and 137

Fig. 12. Spiral wreath; spiral wreath from the Pavirvytė cemetery, Grave 135

СПИРАЛЬНЫЕ ГОЛОВНЫЕ ВЕНКИ IV—XI ВВ.

ИЛОНА ВАШКЯВИЧЮТЕ

РЕЗЮМЕ

Головной венец является неотъемлемой частью костюма девушки. Эти украшения давно привлекали внимание ученых, о них писали почти все исследователи, занимающиеся периодом железного века. Но наиболее обобщенными работами являются труды, написанные Р. Волкайте-Куликаускене, М. Михелбертасом, А. Зарине. В настоящее время в связи с появлением новых находок возникла необходимость дополнить имеющийся материал полученными данными.

Самые ранние головные венки или их прототипы обнаружены в погребениях III в. Они изготовлены из кожи и украшены бронзовыми пластинками или бляшками в виде кнопок. С середины I тысячелетия н. э. все более распространенными становятся металлические венки.

Они изготавливались из нескольких рядов бронзовых спиралей, отделенных одна от другой цилиндром, цепочкой или пластинкой. Такая сравнительно простая

конструкция легко позволяет менять их форму, объем и внешний вид. Венки могли быть и уже, и пошире, т. е. изготавливались и из 2, и из 6 рядов спиралей. Так же легко менялась и длина спиралей в зависимости от ширины пластинок: если пластинки головного венка были широкие, то соединяющие спирали — короткие, и наоборот.

Самые ранние головные венки обнаружены в могильнике Плинкайгалис (Кедайнский р-н), в погребениях № 311, 315. Венок из погребения № 311 датирован 2-й половиной IV в. (рис. 1). Он изготовлен из 2 рядов спиралей, в промежутках между которыми — цепочки. Головной венок из погребения № 315 датирован концом IV—началом V в. (рис. 2). Он состоит из одного ряда спиралей, которые согнуты так, что приобретают вид двухрядовой спирали. Концы венца соединены одной цепочкой, которая поддерживала краевые нити или веревочки. С V в. в конструкцию

венков стали входить пластинки. Самые ранние венки с пластинками (рис. 3) двухрядовые, но чаще обнаруживаются трех—пятирядовые венцы. В некоторых случаях пластинки в поперечном сечении имеют форму буквы «Т» (рис. 4). Эти пластинки на вид более легкие, часто орнаментированы. Датируются V—VII вв. Часть головных венков в области затылка имеют одну широкую (1,7—2,1 см ширины) длиной около 20 см спираль, которая соединяет все ряды маленьких спиралей (рис. 5). Обнаружены также головные венки, имеющие в области затылка не широкую спираль, а продолговатую, орнаментированную бронзовую пластинку такой же ширины, как и венок (рис. 6). Носили такие венки в V—VI вв.

В могильнике Лепорай (Шяуляйский р-н) обнаружен головной венок нового образца (рис. 7). Он изготовлен из нескольких рядов спиралей, пластинок и широкой спирали. Но в отличие от других венков такой же формы широкая спираль находилась не на затылке головы, а в области лба. Другой, той же формы венок имел на затылке еще и продолговатую пластинку. Погребения с венками относятся к V—VI вв.

Известен и такой тип головных венков, где спирали разделены не пластинками, а цилиндриками. Но цилиндрики в отличие от пластинок не соединяют в одно целое все ряды от венка. В данной конструкции должен был быть использован и органический материал — веревочка, плетеные нити. Головной венок обнаружен в погребении V—VI вв. в курганном могильнике Висетишкес (Аникщайский р-н) (рис. 8).

Известен роскошный головной венок из могильника Паушувис (Кедайнский р-н). В его изготовлении использованы спирали, пластинки и цилиндрики (рис. 9). Головной венок датирован V—VII вв.

На территории земгалов обнаружены головные венки, состоящие из 9—10 прямоугольных пластинок, которые соединены двумя или тремя рядами коротких спиралей. Некоторые из таких венков имели орнаментированные пластинки. Для их украшения использован геометрический орнамент. Пластинки некоторых венков не только орнаментированы, но и покрыты тонким листом серебра (рис. 10: 1, 2). Венки этого типа надевали прямо на волосы, а не на шапочку или платок. Погребения с венками датированы VI—VII вв., и лишь самые нарядные, покрытые серебром головные венки обнаружены в погребениях VIII в. Эти венки распространены в южной части Земгалы и в Жемайтии.

На территории той же Земгалы обнаружены голов-

ные венки, относящиеся к IX—XI вв., в изготовлении которых использованы те же спирали, а вместо пластинок — орнаментированные бляшки, согнутые так, что обхватывают все ряды спиралей (рис. 11: 1, 2). Для их орнамента использованы двойные кресты. Этот орнамент был распространен в VI—VII вв. На венках IX—XI вв. он употребляется в более стилизованной форме.

Наряду с головными венками девушки носили и венцы. Они изготавливались из одной широкой спирали. В ряде случаев венцы были и двухрядовые (рис. 12: 1). Их носили в V—VIII вв. вместе с другими головными венками и без них. Своей пышностью выделяется венок из широких спиралей, обнаруженный в могильнике Павирвите (Акмянский р-н) (рис. 12: 2). Он изготовлен из 16 широких, но коротких спиралей, нанизанных на бронзовую цепочку. Венец украшен 6 висящими цепочками с колокольчиками на концах.

В конце XI в. обычай использовать в качестве украшения металлические головные венки исчезает. Вместо бронзовых спиралей употребляются стеклянные бусы.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Рис. 1. Головной венок из могильника Плинкайгалис, погр. № 311

Рис. 2. Головной венок из могильника Плинкайгалис, погр. № 315

Рис. 3. Головной венок из могильника Ейгуляй, погр. № 40

Рис. 4. Головной венок из могильника Кайренеляй, погр. № 24

Рис. 5. Головной венок из могильника Саугиняй, погр. № 22

Рис. 6. Орнаментированные пластинки из могильника Шаркай, погр. №№ 8, 2, 3

Рис. 7. Головной венок из могильника Лепорай (случайная находка)

Рис. 8. Головной венок из курганного могильника Висетишкес, курган № 12, погр. № 5

Рис. 9. Головной венок из могильника Паушувис (случайная находка)

Рис. 10. Головной венок из могильника Яунейкай, погр. № 349; орнаментированные пластинки

Рис. 11. Головные венки из могильника Павирвите, погр. № 135 и № 137

Рис. 12. Венки из спиралей; венок из спиралей, Павирвите, погр. № 135

IŠ SENOSIOS LIETUVIŲ AMATINKYSTĖS ISTORIJOS (alavas senuosiųose lietuvių papuošaluose)

REGINA VOLKAITĖ-KULIKAUŠKIENĖ, KESTUTIS JANKAUSKAS

Baltų geležies amžiaus laidojimo paminklai išsiskiria įkapių gausumu. Didžiausią jų dalį sudaro papuošalai, gaminti iš spalvotųjų metalų. Ligi šiol jie buvo ir tebėra svarbus įvairiausias aspektas gvildenamas tyrinėjimų objektas. Mėgina pasekti prekybos kelius, kuriais į baltų gyventas žemes patekdavo spalvotųjų metalų žaliava, ieškoma jos šaltinių, analizuojami dirbiniai, jų metalo sudėtis, daugiausia dėmesio skiriant papuošalų formai, ornamentui, juolab kad papuošalai yra svarbi medžiaga paminklo chronologijai nustatyti. Tačiau pavienių dirbinių gamybos technologija ligi šiol beveik netirta.

Archeologinėje literatūroje buvo kalbama bemaž vien apie žalvarinius ir sidabrinius papuošalus. Kitiems metalams skirta daug mažiau dėmesio. Tai suprantama, nes ligi šiol papuošalus nagrinėjo vien vizualiai. Šitai neleido atskleisti jų gamybos proceso, nustatyti įvairių vieno dirbinių spalvotųjų metalų, giliau panagrinēti kitų su juvelyro darbu susijusių klausimų. Tam būtina cheminė dirbinių analizė. Šiuo keliu žengus pirmuosius žingsnius, pasiekta pastebimų rezultatų. Paaiškėjo daugelis techninių gamybos paslapčių, nustatyta, kad, be anksčiau plačiai žinotų metalų — vario, sidabro, geležies,